

О. М. Дубровакандидат педагогічних наук,
докторант кафедри філософії мови,
порівняльного мовознавства та перекладу
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова**ТИПОЛОГІЯ УСКЛАДНЕННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ:
СИНТАКСИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

У статті проаналізовано типи ускладнень простого речення; розглянуто синтаксичну будову та досліджено особливості семантичного навантаження простого ускладненого речення. Схарактеризовано проміжну позицію простого ускладненого речення між простим і складним реченнями.

Ключові слова: формально елементарні речення, формально ускладнені речення, семантично ускладнені речення, семантико-синтаксичне ускладнення, пропозиція, ускладнюючі конструкції, субординація, координація.

Постановка проблеми. Дослідження речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці залишається однією з актуальних проблем синтаксису. Речення визначається як синтаксична одиниця, що побудована за усталеним мовним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію, є основним засобом комунікації [1, с. 20] і належить і до системи мови, і до системи мовлення [1, с. 53]. М. Кочерган тлумачить речення як висловлювання, яке повідомляє про щось, розраховане на слухове або зорове сприйняття й будується відповідно до двох функцій, що воно виконує: номінативної та комунікативної. Номінативна функція полягає в позначенні реченням ситуації (події), а комунікативна – у виділенні у висловленні ядра й теми повідомлення [2, с. 250, 257–258].

Залежно від зазначених функцій речення, в мовознавстві виокремлюють три підходи до дослідження речення:

- 1) дослідження речення за його комунікативною функцією: речення як одиниця мовлення;
- 2) дослідження речення за структурно-граматичною ознакою: речення як одиниця мови;
- 3) виділення двох одиниць – речення (структурна модель, яка належить мові) і висловлення (лексично наповнена й інтонаційно оформлена модель, яка належить мовленню) [2, с. 251].

Щодо третьої концепції, то необхідним постає розмежування речення та висловлення. М. Кочерган розглядає речення як «абстрактну віртуальну мовну одиницю, конструкцію, яка

описується без урахування її лексичного наповнення й вираженого комунікативного завдання», а висловлення – як «конкретну мовленнєву одиницю, що характеризується лінійною реалізацією віртуальної моделі, комунікативною націленістю, інтонаційним оформленням і ситуативним значенням» [2, с. 251–252]. Отже, речення розуміється як граматична структура та вивчається структурним (конструктивним) синтаксисом, а висловлення (фраза) – це актуалізована одиниця комунікації, яка вивчається комунікативним синтаксисом.

Предметом нашого дослідження є речення як абстрактна мовна одиниця, яка має синтаксичну й семантичну структури, певний порядок слів та інтонацію. За кількістю граматичних основ речення поділяються на прості і складні. Проміжну позицію між простим і складним реченням займає ускладнене речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Про актуальність питання простого ускладненого речення свідчать численні наукові розвідки, результати яких можна знайти в працях українських дослідників: С. Алексеєвої [13], В. Белошапкової [10], І. Вихованця [5], Ю. Вольської [6], А. Загнітка [1; 4], Л. Кадомцевої [12], Р. Козак [15], О. Кульбабської [11], Г. Манаєнка [3], У. Федулової [16] та інших. При цьому концепція простого ускладненого речення залишається суперечливою.

Метою статті є розгляд реченнєвого ускладнення в синтаксичному й семантичному аспектах.

Завдання статті:

- проаналізувати типи ускладнення;
- розглянути синтаксичну будову простого ускладненого речення;
- дослідити особливості семантичного навантаження простого ускладненого речення;
- схарактеризувати проміжну позицію простого ускладненого речення між простим і складним реченнями;
- розглянути ускладнення з граматичного погляду (субординація й координація).

Виклад основного матеріалу. Ускладнення може бути формальне (структурне), семантичне або структурно-семантичне [3, с. 16].

На основі наявності власне-предикативного ядра та супровідних компонентів у реченні А. Загнітко виокремлює формально елементарні (неускладнені) та формально ускладнені речення [4, с. 456].

До формально елементарних простих речень належать прості непоширені речення, які мають лише головні члени, та прості поширені речення, які у своєму складі, крім головних членів, мають і другорядні члени речення (від одного до семи зумовлених валентністю другорядних компонентів) [5, с. 107]. Наприклад, **Прийшла весна.** – *На підлозі та стінах замисготіли сонячні промені.* Схема першого непоширеного речення є мінімальною, а схема другого – розширеною.

До формально (синтаксично) ускладнених речень належать «різноманітні реченнєві побудови, головною ознакою яких є монопредикативність» [5, с. 112]:

1) із прислівними другорядними членами, не зумовленими валентністю предикати: *Стоїть у переході із квітами бабуся (Д. Павличко);*

2) із детермінантними членами: *Трава пожовкла від посухи (Є. Маланюк);*

3) з відокремленими членами речення (або напівпредикативними конструкціями): *Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг (Л. Костенко);*

4) з однорідними членами речення: *Між світом і душею виріс мур (В. Стус);*

5) з компонентами, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку: *Наталка прибігла сердита, задихана (О. Гончар);*

6) зі звертанням, що не перебуває в позиції підмета: *Учителю, стою перед тобою (Д. Павличко);*

7) зі вставними словами або конструкціями: *Вже почалось, мабуть, майбутнє (Л. Костенко);*

8) з опосередкованими другорядними членами речення: *Там, за безкраєм, там, за горою, – ти на синім морозі горіш (В. Стус)* [5, с. 112–113].

Формальне ускладнення призводить до розширення структурної схеми речення [6]. Крім структурної схеми, до якої входить тільки мінімум (суб'єкт і предикат думки), розрізняють розширену структурну схему або позиційну схему, до якої, крім головних членів, входять і другорядні члени речення (актанти й сирконстанти – за сучасною термінологією) [2, с. 254–255]. Наприклад, **Учні виконали завдання** (елементарне поширене – трьохкомпонентне підметово-присудкове з одним правобічним керованим предикатом другорядним іменниковим членом) та **Учні 7-го класу вчасно виконали три дуже складних завдання з математики** (елементарне поширене – семикомпонентне підметово-присудкове з одним правобічним керованим предикатом другорядним іменниковим членом). Структурна схема для наведених речень буде одна й та сама – **Учні виконали**.

Отже, можна констатувати, що формально ускладнене речення відрізняється від формально елементарного речення за:

1) складом другорядних членів речення (синтаксичних позицій);

2) характером синтаксичних відношень;

3) типами синтаксичного зв'язку;

4) формальними засобами побудови речення.

На переконання А. Загнітка, формально ускладнене речення не може бути зведеним до головних членів, на відміну від формально елементарного. В ускладненому реченні наявні «відносно самостійні синтаксичні позиції, які займають слова або цілісні групи слів. Поширення в ускладненому реченні відбувається за іншим принципом, ніж в елементарній структурі: поширювач безпосередньо включається в речення» [4, с. 544]. Наприклад, речення *Дощ пішов раптово* можна звести до головних членів без втрати змісту – *Дощ пішов*, а речення *Оленка принесла книжки з бібліотеки до класу* буде змістовно неповним – *Оленка принесла*.

Щодо організації формально ускладненого простого речення порівняно з формально елементарним простим реченням, то в ньому «використовуються власне синтаксичні засоби: сполучники, частки та інші слова службової функції (займенники, вставно-модальні слова). Наприклад, *Над вишнями літає хрущ (В. Стус); І рветься птиця, і б'ється,*

і в руки йому дається (Г. Гордасевич); Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Л. Українка); В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було (Т. Шевченко). Сполучник завжди є показником ускладненого речення, і сполучникам належить головна роль в ускладненні простого речення [4, с. 544].

Варто зауважити, що й формально елементарні, і формально ускладнені речення можуть бути семантично складними, якщо в них реалізуються дві й більше пропозицій. Наприклад, у реченні *Через хворобу хлопець не ходив до школи* наявні дві пропозиції: *хлопець хворів і хлопець не ходив до школи*.

Для осягнення природи ускладнення важливим постає розуміння пропозиції. Так, Ю. Панкрац тлумачить пропозицію (з позиції когнітивної лінгвістики) як одиницю свідомості, одиницю збереження та репрезентації знань у мозку людини, відображення певної ситуації у свідомості людини [7, с. 84].

Розглядаючи синтаксичні концепти простого речення в російській мові, Г. Волохіна зазначає, що висловлювання містить позиційну схему (пропозицію), що відображає денотативну ситуацію, про яку йдеться. Пропозиція не містить ні головних, ні другорядних членів; у неї немає формальної структури. Пропозиція – «смиловий концептуальний набір компонентів, які мовець прагне вербалізувати» [8, с. 5].

Пропозиція є однією з основних категорій синтаксису, є протиставленою слову і словосполученню за формою, значенням і функціями. У широкому сенсі – це будь-який (від розгорнутої синтаксичної побудови – в письмовому тексті від крапки до крапки – до окремого слова або словоформи) вислів (фраза), що є повідомленням про що-небудь і розрахований на слухове або зорове сприйняття. У вузькому, власне граматичному, сенсі пропозиція – це те, що має у своїй основі спеціальний абстрактний зразок (модель), особлива синтаксична конструкція, організована за законами цієї мови і спеціально призначена для того, щоб бути повідомленням [9].

Терміни «пропозиція», «пропозиційний концепт», «пропозитивна номінація» В. Белашапкова використовує для позначення речення в номінативному аспекті, а речення розглядає як складний, повний знак, безпосередньо співвіднесений з подією, ситуацією [10, с. 127]. *Пропозиційний концепт (пропозиція)* є предметно-логічною основою речення – «предикат і

пов'язані з ним тим чи іншим смисловим відношенням предметні імена» [10, с. 125].

А. Загнітко трактує пропозицію як «модель названого реченням «стану речей», як об'єктивний зміст речення безвідносно до супровідних елементів суб'єктивного смислу й від тієї проєкції, яку надає йому та чи інша формальна організація речення» [4, с. 542].

М. Кочерган визначає пропозицію як «семантичний інваріант, спільний для всіх членів модальної й комунікативної парадигми речень» [2, с. 257–258]. Наприклад, *Учень переклав текст з англійської на українську. Учень зробив переклад тексту з англійської на українську. Учень перекладено текст з англійської на українську*. Усі речення зображують одну й ту саму ситуацію. Отже, пропозиція відображає денотативну ситуацію.

Так, О. Кульбабська підкреслює, що предикативні відношення, які становлять основу структури простого двоскладного речення, представлені підметом і присудком, а «наявність у реченнєвій структурі вторинних семантико-синтаксичних відношень сигналізує про семантичну неелементарність речення, оскільки такі відношення виникають унаслідок згортання самостійних речень, репрезентуючи окремі пропозиції» [11, с. 104–116].

Семантично ускладнене речення, реалізуючи дві (або більше) пропозиції, відображає дві (або більше) думки, а одна з пропозицій має меншу комунікативну цінність. Іншими словами, має місце співвідношення двох одиниць інформації, які наділені різним комунікативним статусом – основним і коментування. Призначення ускладнюючих конструкцій полягає в коментуванні основної інформації, що є засобом організації інформації в тексті. Ускладнюючі конструкції співвідносяться не з інформаційними, а саме з комунікативними інтенціями того, хто говорить: їх завдання полягає не в донесенні інформації, а в її коментуванні. «Ускладнене речення – це не лише відображення того, скільки пропозицій дійсно «бачить» мовець, тобто залучає в розумовий процес, а й того, яким він бачить їх співвідношення, а також які здійснює комунікативні дії над ними», – пише Г. Манаєнко [3, с. 20–21].

Реалізація одним реченням кількох пропозицій призводить до того, що кількість речень у тексті завжди менша за їх пропозиційні змісти. А кількість пропозицій Г. Манаєнко називає інформаційним обсягом основних комунікативних синтаксичних одиниць – простого,

ускладненого і складного речень. Використання людиною тієї чи іншої зазначеної синтаксичної одиниці відображає її «креативну предметну рефлексію» [3, с. 18, 21].

З приводу «креативності» в комунікації Г. Манаєнко відмічає, що «сутність комунікації як смислового аспекту соціальної взаємодії людей полягає у ... створенні думки, яка здатна привнести новий смисл або призвести до зміни конфігурації смислів» [3, с. 19–20]. Отже, повідомлення є породженням думки, відображенням думки як діяльності людини, а інформаційна насиченість тексту визначається не кількістю зазначених пропозицій, а кількістю пропозицій, «залучених до діяльності, які стали об'єктом безпосередньої думки» [3, с. 19–20].

За структурою ускладнене речення зараховують до простого речення. Підставою для цього є монопредикативність. Стосовно семантичного навантаження ускладненого речення, воно є більш складним, ніж у простому реченні. Із цього приводу Л. Кадомцева зауважує, що «нарошення змісту й розширення форми простого речення може й не ускладнювати конструкцію» [12, с. 60–65].

Іншої думки дотримуються Ю. Вольська і С. Алексеєва. «Два різновиди ускладнення (формальне й семантичне) взаємопов'язані: семантичне ускладнення може призвести до формального, а формально ускладнене речення завжди є семантично складним», – констатує Ю. Вольська [6].

Виходячи з твердження, що семантично ускладнене речення містить повідомлення про кілька ситуацій, С. Алексеєва переконана, що семантичне ускладнення простого речення призводить і до граматичного ускладнення [13].

Будучи простим за структурою, ускладнене речення займає перехідну позицію між простим і складним реченнями [1, с. 64, 410].

Так, А. Загнітко констатує, що ускладнене речення «генетично споріднене зі складним» і є результатом «еволюції загальної структури складного речення» [4, с. 541]; «наслідком трансформації відповідних складних речень у прості» [4, с. 457].

Отже, ускладнення відбувається у двох планах – формальному (розширення структурної схеми речення) та семантичному (реалізація кількох пропозицій). Формальне ускладнення може призвести до семантичного ускладнення, а семантичне – до формального. Ускладнення не впливає на структуру речення: вона зали-

шається простою (наявність однієї граматичної основи), але в реченні реалізується кілька пропозицій, які мають різний комунікативний статус – основний і коментування. Отже, семантичне навантаження ускладненого речення наближає його до складного. Тому науковці й говорять про перехідну позицію ускладненого речення між простим і складним.

Такі синтаксичні структури, як однорідні члени, відокремлені другорядні члени, вставні та вставлені компоненти, звертання, ускладнюють речення, і саме завдяки цим структурам ускладнене речення не відповідає предикативному мінімуму [14, с. 411].

Ускладнене речення утворюється на основі простого речення (Р. Козак):

1) як результат злиття двох і більше пропозицій;

2) за допомогою додатково поданих об'єктних і суб'єктних смислів чи елементів інших пропозицій, які не набули предикативного оформлення;

3) шляхом введення додаткової пропозиції, яка не включена до позиційної й синтагматичної структури речення [15, с. 118–122].

У статті «Когнітивна природа основ системи ускладнюючих категорії в сучасній російській мові» Г. Манаєнко пояснює механізм ускладнення простого речення. Ускладнене речення відображає дві й більше комунікативно нерівних одиниці інформації, отже, і статус реалізованих пропозицій є різним. «Комунікативні дії, спрямовані на зміну статусу одиниці інформації, зводяться до трьох типів операцій над пропозиціями: злиття, розщеплення, додавання. У мовному вираженні пропозицій спостерігаються редукація, трансформація й інкорпорування мовного матеріалу» [3, с. 27]. Злиття відбувається шляхом редукації – зменшення однакового складу мовного вираження другої пропозиції; розщеплення – шляхом трансформації мовного вираження основної пропозиції; а додавання – це вставлення редукованого мовного матеріалу додаткової пропозиції в мовний матеріал основної пропозиції. Кожен тип операції здійснюється з метою зазначення або представлення другої пропозиції [3, с. 27].

Семантично ускладнені речення мають (на думку А. Загнітка):

1) прислівні другорядні члени (наприклад, *Веселкою моя надія грала* (Л. Українка));

2) детермінантні члени, що стосуються підметово-присудкової основи речення зага-

лом (наприклад, *Паук заворушився в небі...* (В. Поліщук));

3) компоненти, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку (наприклад, *Люди стояли на майдані тихі і замріяні, заглиблені у себе* (М. Рачук) – *Люди стояли на майдані тихі і замріяні. Люди були заглиблені у себе*) [4, с. 456–457].

Уточнення потребує поняття *детермінант* – самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення. Детермінант може бути опущеним без порушення формальної будови речення та без впливу на його семантику, наприклад: *Гармошка десь на другій вулиці виводила добре знайомий мотив довоєнної пісні. – Гармошка виводила добре знайомий мотив довоєнної пісні* (В. Собко) [4, с. 52].

У. Федулова підкреслює, що ускладненим є речення з одним предикативним центром, тобто ускладнення відбувається в межах простого монопредикативного речення. Таке речення має «відносно самостійні синтаксичні конструкції і звороти: відокремлені члени речення, уточнюючі члени речення, однорідні члени, порівняльні звороти, вставні слова й інші вставні компоненти, вставки, звертання та деякі інші». Порівнюючи композиційний склад неускладненого й ускладненого речення, У. Федулова вживає термін «*распространитель*» (рос.) і зазначає, що «в неускладненому реченні є лише такі синтаксичні позиції, які виражаються словоформами: компоненти предикативного ядра, *присловные распространители* (рос.), які включаються в речення як компоненти словосполучення, а також детермінанти, які розширюють речення загалом». В ускладненому реченні наявні особливі синтаксичні позиції, коли «*распространитель*» (рос.) уводиться в речення безпосередньо, а не через словосполучення або позиція дублюється, тобто речення має два (й більше) підмета, додатка тощо» [16].

З граматичного погляду будь-яке ускладнення йде шляхом субординації або координації [4, с. 545; 14, с. 411–412].

Субординативні відношення (А. Загнітко) – це відношення між членами словосполучення, коли один із них підпорядковується іншому, наприклад, *чудовий день, роса на траві*. Координація є однією з трьох синтаксичних форм, у яких реалізується предикативний синтаксичний зв'язок. При координації форми слів (у реченні – підмета і присудка) взаємозумовлюються [1, с. 13, 15].

Відокремлені другорядні члени, виражені дієприкметниковими, дієприслівниковими, порівняльними, прийменниково-іменниковими зворотами, розширюють і ускладнюють структуру простого речення на основі субординації (кожен такий компонент синтаксично підпорядковується якомусь членові елементарної структури, наприклад, дієприслівник чи дієприслівниковий зворот підпорядковується дієслівному членові) [14, с. 411–412].

Ускладнення на основі координації – це ускладнення однорідними, уточнювальними, пояснювальними членами [4, с. 545; 14, с. 411–412]. Кількість позицій при цьому не збільшується, але речення ускладнюється й семантично, і синтаксично завдяки виникненню відношень між координованими членами [4, с. 545].

Висновки і пропозиції. Ускладнені речення займають проміжну позицію між простими та складними реченнями. Якщо порівнювати просте й ускладнене речення, то їх спільною ознакою є монопредикативність, а відмінність полягає в кількості відображуваних пропозицій. Семантичне навантаження ускладненого речення є більшим, ніж навантаження простого речення, і саме ця ознака наближає ускладнене речення до складного. Ускладнене речення може бути розгорнуте у два (або більше) простих речення.

Якщо порівнювати ускладнене і складне речення, то ускладнення виступає як процес згортання складного речення в просте, але таке, що реалізує дві (або більше) пропозиції, одна з яких має меншу комунікативну цінність. Іншими словами, ускладнення – це семантичне й синтаксичне розширення простого речення або семантичне й синтаксичне згортання складного.

Грамотично ускладнення відбувається шляхом субординації (розширення простого речення введенням відокремлених другорядних членів, які виражені дієприкметниковими, дієприслівниковими, порівняльними, прийменниково-іменниковими зворотами) та координації (розширення простого речення введенням однорідних членів речення; вставних і вставлених компонентів, що мають уточнювальний або пояснювальний характер; звертань).

Перспективу подальших досліджень убачаємо в необхідності вивчення ускладненого речення з позицій когнітивної лінгвістики: аналіз інформації, яку виражають ускладнені речення і спосіб її представлення.

Список використаної літератури:

1. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник. 2-ге видання, виправлене і доповнене. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.
3. Манаенко Г.Н. Когнитивная природа основ системы осложняющих категорий в современном русском языке. Язык. Текст. Дискурс: Межвузовский научный альманах / под ред. проф. Г.Н. Манаенко. Выпуск 4. Ставрополь, 2006. 228 с. С. 15–28.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
6. Вольська Ю. Неелементарні прості речення з вокативними синтаксемами, їх реалізація у творах Т.Г. Шевченка. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37434/29-Volska.pdf?sequence=1>.
7. Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней: дисс. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки». Москва, 1992. 333 с.
8. Волохина Г.А., Попова З.Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж: Истоки, 2003. 196 с.
9. Vseslova. URL: vseslova.com.ua/word/Пропозиція.
10. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Высшая школа, 1977. 248 с.
11. Кульбабська О. Семантико-синтаксичні відношення рівня простого речення. Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / ред. кол.: Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 104–116.
12. Кадомцева Л. О. Ускладнення речення у світлі сучасної синтаксичної теорії. Українське мовознавство. 1989. Вип. 16. С. 60–65.
13. Алексеева С.Г. Сурядний компонент як засіб семантико-синтаксичного ускладнення простого речення. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки». 2011. Кн. 2. С. 72–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2011_2_20.
14. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. 560 с.
15. Козак Р.В. Синтаксичний концепт ускладненого речення сучасної української мови. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія «Філологічні науки». 2015. Випуск № 40. С. 118–122.
16. Федулова У. М. Осложнение простого предложения в современном русском языке. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/oslozhenie-prostogo-predlozheniya-v-sovremennom-russkom-yazyke>.

Дуброва О. Н. Типология осложнения простого предложения: синтаксический и семантический аспекты

В статье проанализированы типы осложнения простого предложения; рассмотрено синтаксическое строение и исследованы особенности семантического наполнения простого осложненного предложения. Охарактеризовано промежуточное положение простого осложненного предложения между простым и сложным предложениями.

Ключевые слова: *формально элементарные предложения, формально осложненные предложения, семантически осложненные предложения, семантико-синтаксическое осложнение, пропозиция, осложняющие конструкции, субординация, координация.*

Dubrova O. M. Simple complicated sentence typology: syntactic and semantic aspects

The article gives the analysis of simple complicated sentence types. Syntactic structure and semantic content of simple complicated sentences are outlined. The intermediate position of simple complicated sentences between simple and compound/complex sentences is characterized.

Key words: *formal elementary sentences, formal complicated sentences, semantically complicated sentences, semantic-syntactic complication, proposition, complicated constructions, subordination, coordination.*